

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Амір Вайнер

ЗБАГНУТИ ВІЙНУ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА
І ДОЛЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Переклад з англійської Світлани Кулінської

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2024

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](https://kniga.biz.ua)

УДК 94:930.253(47+57)"1939/1945"
В141

Переклад з англійської: Світлана Кулінська

В141 **Вайнер Амір**

Збагнути війну: Друга світова війна і доля більшовицької революції / Переклад з англійської Світлани Кулінської. – Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2024. – 440 с.

ISBN 978-966-378-918-7

Друга світова війна була катаклізмом, що похитнув інституції, ідентичності та переконання, які доти здавалися непорушними. Ця книга представляє війну як ключову подію в радянській історії. Підходячи до неї з перспективи України (насамперед у фокусі Вінниччини), Амір Вайнер досліджує її значення в контексті світової історіографії модерних практик соціальної інженерії, Голокосту, депортацій за етнічною ознакою, співпраці з окупаційною владою та післявоєнних переміщень населення.

Він розкриває вплив війни на ідеологію, переконання та практики радянського режиму і його громадян, виявляючи шляхи, якими різні елементи державного устрою намагалися досягнути цю травматичну подію. Війна, доводить автор, дала свого роду новий початок радянській владі: вона породила міф, що визначав державу сильніше за попередній основоположний міф революції. Ба більше, значення міфу «війни з фашизмом» не зникло з плином років – навпаки, він став сприйматися як надісторичний, позачасовий.

УДК 94:930.253(47+57)"1939/1945"

На обкладинці використано зображення плакату «Україна вільна!» (Київ, 1944).

Усі права застережено. Жодна частина цієї книги не може бути відтворена або передана в будь-якій формі або будь-яким засобом, електронними або механічними, включаючи фотокопіювання, запис або будь-яку систему зберігання та пошуку інформації без письмового дозволу видавця.

ISBN 978-966-378-918-7

Copyright © 2001 by Princeton
University Press

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2024

[Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>](http://kniga.biz.ua)

Зміст

<i>Ілюстрації</i>	9
<i>Таблиці</i>	11
<i>Подяки</i>	13
Вступ: Збагнути війну	19
Частина I. Окреслення політичного тіла держави	
Розділ 1	
Міф і влада: постання повоєнної еліти	57
Розділ 2	
«Виправдати звання комуніста»: чистки рядового складу партії.....	99
Частина II. Окреслення соціетнічного тіла держави	
Розділ 3	
Відтяти зло	147
Розділ 4	
Пам'ять про виключення, виключальна пам'ять	213
Частина III. Становлення повоєнного радянського народу	
Розділ 5	
Інтегральний націоналізм у випробуванні війною	263
Розділ 6	
Із селян – у радянські громадяни, із селян – в українці.....	323
Післямова	
Радянський світ без радянської влади, міф війни без війни.....	383
<i>Бібліографія</i>	401
<i>Показчик імен персоналій та географічних назв</i>	433

Вступ

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА – це безпрецедентний катаклізм, який сколихнув увесь європейський континент. Вона похитнула інституції, ідентичності та переконання, які доти здавалися непорушними. Ця книга досліджує вплив війни на ідеологію, переконання і практики радянського режиму та його громадян, виявляючи шляхи, якими різні елементи державного устрою намагалися осягнути цю травматичну подію.

«Велика Вітчизняна війна», як її охрестили в Радянському Союзі, трансформувала радянський державний лад на фізичному і символічному рівнях. Вона стала підтвердженням первинного революційного профетизму, водночас майже повністю затьмаривши його; вона виглядала як доказ – а можливо, й причина – й імпотенції режиму, і його легітимності; вона перевизначила партію відповідно до духу самопожертви ветеранів; вона посилила етнічну спрямованість більшовицьких «чисток»; вона перебудувала «родину братніх радянських народів»; вона спонукала та надихнула людей наново утвердити себе, обрати нові ролі та висувати нові вимоги; і це назавжди розділило радянську історію та життя на дві окремі епохи.

Не дивно, що подію такого масштабу радянські громадяни тлумачили по-різному. Дехто сприймав війну як більшовицький Армагеддон, остаточне очищення від елементів, що псували бажану соціалістичну гармонію, після якого мала початися ера комунізму. Інші вважали її кривавим жертвоприношенням, необхідним, щоб спокутувати попередні злочини режиму. Треті розглядали війну як довгоочікуваний смертельний удар по імперії зла. Але для всіх війна ознаменувала кульмінацію розгортання соціалістичної революції, санкціонуючи постійну зміну методів для досягнення кінцевої мети – однорідного і гармонійного суспільства.

Аби зрозуміти те, як радянські люди впоралися з досвідом і спадком війни, необхідно детально розглянути інституції, які формували їхній світ. По-перше, радянський світ не був аномалією, він не виник у вакуумі. Ті, хто в ньому жив (як представники партійно-державного апарату, так і прості люди), завжди пильнували засади свого світу, навіть коли торували власний шлях до соціалізму та комунізму. Радянський етос пронизує політику, сформовану модерністю, коли держави прагнуть

трансформувати суспільства за допомогою наукових моделей та безлічі інституцій, яким доручено управління всіма соціальними сферами. Радянська влада то порівнювала це явище зі своєю ідеологією і практиками, то включала його в них (а нерідко й застосовувала обидва підходи одночасно), але ніколи не випускала його з уваги. Війна ще більше утвердила більшовицьку справу як частину сучасного політичного всесвіту. Безпосередній досвід сприймання протилежних ідеологій та рухів, тривале життя широких верств населення за альтернативними правилами й дедалі очевидніша подібність між повоєнними радянськими методами соціальної інженерії та методами супротивників, зокрема нацистів, змусили режим і його громадян переоцінити стан Революції та її відмінні риси в той час, коли соціалізму нарешті вдалося зламати свою ізоляцію.

По-друге, сучасники не розглядали війну ізольовано, відірвано від перманентного розгортання соціалістичної революції. Для радянських громадян війна була вирішальною, невід'ємною ланкою безперервної справи більшовизму. Війна зміцнила ключові інституції радянської системи, насамперед соціально-економічний лад, позицію партії та прагнення очистити державу від елементів, які перешкоджали бажаній соціальній та політичній гармонії. Але війна також змістила акценти в концепціях і практиках Революції, наклавши на довоєнні категорії новий набір тропів. Соціальне походження більше не було основним критерієм суспільно-політичного статусу, оскільки колишнім класовим ворогам було дозволено спокутувати це воєнними подвигами. Безпрецедентні депортації цілих етнічних груп, заміна тимчасового ув'язнення на довічне заслання, винищення сепаратистських націоналістичних рухів якісно змінили повоєнний потяг до чистоти за етнічною ознакою.

«Велика Вітчизняна війна» була чи не основним з пантеону міфів, які надавали перманентній революції легітимності та історичної значущості. У співставленні з іншими героїчними історіями більшовицького нарративу про революцію війна витіснила решту засадничих міфів, таких як громадянська війна та колективізація села, що дедалі частіше розглядалися як давні, неактуальні, а в деяких випадках – занадто суперечливі, зважаючи на їхній травматичний спадок. Проте, подібно до витіснених ним міфів, міф війни визначив критерії законного членства та виключення з радянської сім'ї. Як багато хто виявив, зокрема й самі комуністи, тавро пасивності в боротьбі проти нацистського зла згубно позначалося на суспільному становищі людини. Схожим чином сприйняття досвіду війни, що порушувало універсальну офіційній інтерпретацію чи суперечило їй, могло призвести до колективного відторгнення, якого зазнали євреї, що прагнули просувати власну версію геноциду та внеску у війну.

І, нарешті, війна в радянському світі також виводила своє значення з потужної присутності двох ключових інституцій. Перша – мережа особистих зв'язків ветеранів Червоної армії та партизанського руху. Особисті зв'язки були основним способом політичного спілкування в радянській системі, й оскільки саме ця війна, а не громадянська чи будівництво соціалізму, стала осердям життя для більшості населення, то й ці мережі розгорталися навколо спільного воєнного досвіду. Вже під час війни в окремих місцевостях по всьому Союзу ветерани приходили до керівництва, перетворюючи своє розуміння війни на лакмусовий папірець для політичної легітимності. Другою інституцією, тісно пов'язаною з першою, були створені режимом особливі структури для політизації всіх сфер життя, діяльність яких, утім, часто давала незаплановані результати. Я зосереджуся на вшануванні війни в літературі, коли ветерани змогли успішно артикулювати власний наратив війни; на загальних зборах колгоспників, коли селяни використовували свій досвід жертвовності й подвигу під час війни для отримання більшого контролю над своїми життями та для інтеграції себе як законних учасників державного ладу; на етнонаціональних територіальних утвореннях, у цьому випадку – УРСР, коли корінні народи використали культ війни, включаючи його у вироблення власних специфічних ідентичностей.

Ці теми розглянуто на прикладі Вінницької області – сільськогосподарського регіону центру–півдня України. Історія цього краю дає унікальну нагоду збагнути еволюцію радянського досвіду війни. Пасторальний спокій цієї відносно невеликої області – трохи більш як 27 тис. кв. км на двох берегах Південного Бугу – не вберіг її від долі остаточного випробувального полігону для еволюції радянської міфології, від пошуків чистоти, від долі лабораторії соціальної інженерії для всіх політичних рухів, які приходили там до влади¹.

Історія досвіду та спадку війни у Вінниці викладена в трьох частинах. Частина перша досліджує вплив війни на формування радянських політичних ідентичностей. У першому розділі простежено пошуки місцевою політичною елітою легітимного історичного минулого регіону, історія якого не пропонувала легких відповідей, беручи до уваги хоча б спадок радянської довоєнної політики. В розпал Великого Терору 1937–1938 років Вінниця стала місцем масових страт, які проводив Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), коли понад дев'ять тисяч осіб було страчено та скинуто в масові поховання на околицях міста. Ця розправа дестаблізувала місцеве середовище. Екзгумація німцями масових похо-

¹ Попри тенденційний тон, історичний огляд регіону, поданий у томі *Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область*. Київ: Гол. ред. Української рад. енцикл. АН УРСР, 1972. С. 9–75, все ще є цінним та інформативним джерелом даних, особливо про дорадянську добу.

вань перетворила оцінку радянського минулого, нацистського теперішнього та можливого радянського майбутнього на неминучу дилему. Ці розстріли також перетасували місцевий партійний осередок, вивівши на перший план нове покоління місцевих лідерів, які незабаром спізнали всі тяжкі випробування війною. Конфлікт між травматичним минулим, яке було майже стерте з офіційної пам'яті, та катаклізмом війни багато в чому визначив переформування політичних ідентичностей у повоєнний період радянської історії. На рівні місцевої політики розгорталася й жорстока битва за те, яким саме має бути спадок війни і хто визначає його – ветерани Червоної армії чи місцеві партизани; цей конфлікт мав глибше коріння в радянській історії. В розділі 2 досліджено чистки в комуністичній партії та випадки, коли поведінка під час війни ставала головним критерієм оцінки «партпридатності». Інквізиторські перевірки, під час яких лунали запитання на кшталт «Де ви були під час німецької окупації і як ви вижили?» (часто малося на увазі «Навіщо ви вижили?»), поставили тисячі комуністів у становище, коли їхні кар'єри і переконання оцінювалися крізь призму нової легітимізації міфу війни.

У другій частині простежено еволюцію радянської одержимості чистками, застосованих до широких верств населення, та порівнянню його з повоєнним урегулюванням в інших європейських країнах, перед якими постали схожі проблеми. Мешканці регіону зазнавали масових чисток ще до початку війни. Як і в решті Європи, модерна доба в історії почалася у Вінниці водночас із Першою світовою. Наприкінці 1915 року Вінниця (тоді у складі Подільської губернії) пережила масові депортації німецького населення та євреїв, влаштовані царською армією². Далі були потрясіння громадянської війни, колективізації та голоду, який тяжко пройшовся по цьому сільському регіону; сотні тисяч людей було депортовано, вбито або заморено голодом. З початку 1930-х населення зазнавало повторюваних хвиль депортацій, зокрема польської та німецької меншин³. Але найгірше було попереду. 19 липня 1941 року німецька армія увійшла у Вінницю, окупація тривала до 20 березня 1944-го. Через місяць після вторгнення регіон було розділено: територію між Дністром

² До кінця 1915 року з області було депортовано приблизно двадцять тисяч німецьких поселенців. Див.: Fleischhauer I. and Pinkus B. *The Soviet Germans: Past and Present*. London: Hurst, 1986. P. 67, прим. 5; Lohr E. "Enemy Alien Politics within the Russian Empire during World War I," Ph.D. dissertation, Harvard University, 1999. P. 163–164, 168.

³ Див.: *Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 – март 1930 гг.)* / сост. В. Ю. Васильев, Л. Виола. Вінниця: Логос, 1997; Шульга І. Г. *Голод на Поділлі: До 60-річчя голодомору 1933 р.* Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993; *Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. XX ст.)* / за ред. В. Васильєва. Вінниця: Логос, 1999.

Розділ 1

Міф і влада: постання повоєнної еліти

Свята кров цієї війни очистила нас від крові невинно розкуркулених, від крові 37-го року¹.

24 СЕРПНЯ 1942 РОКУ газета «Правда» почастивала своїх читачів дещо незвичною літературною подією. Тоді, коли наближався вирішальний момент війни, провідна газета країни знайшла час і місце з номером в номер друкувати нову п'єсу провідного українського письменника Олександра Корнійчука. Насправді нічого надзвичайного в п'єсі, названій просто «Фронт», не було². Написана з ініціативи Сталіна, ця п'єса, безпомилково зображуючи реальних осіб і політику, одразу збурила великі політичні хвилі³.

«Фронт» був прямим випадом проти командувачів арміями з покоління вояків громадянської війни, яких зобразили винними в початкових поразках Червоної армії. Простіше кажучи, їм, недобиткам минулого, не до снаги було вистояти в реаліях сучасного бою. Висновок був невідворотним. Покоління громадянської війни мало відійти убік і по-

¹ Слова Василя Гроссмана цит. за: Липкин С. *Сталинград Василия Гроссмана*. Анн Арбор: Ардис, 1986. С. 15; та Липкин С. *Жизнь и судьба Василия Гроссмана*. Москва: Книга, 1990. С. 9.

² Коли завершилася публікація «Фронт» в газеті, на екрани вийшла кіноверсія п'єси з найвідомішими акторами в головних ролях. Текст, наведений тут, взятий з оригінального видання, опублікованого у видавництві «Искусство» в серпні 1942 року у формі брошури накладом двадцять тисяч примірників. Як зазначено на обкладинці, Корнійчук написав п'єсу українською [український текст подано за виданням: Корнійчук О. *Драматичні твори*. Київ: Наукова думка, 1990. – Прим. пер.].

³ Александр Верт розповідав, що Корнійчук незабаром після публікації п'єси сказав йому, що «загальну ідею» запропонував драматургові сам Сталін (Werth A. *Russia at War*. P. 423). Те, що незадовго до того із займаних посад усунули Ворошилова і Будьонного, визначних командирів часів громадянської війни, порівнювали з подіями в п'єсі Корнійчука.

ступитися тим, кого зневажало найбільше, – новим кадрам професійних офіцерів, випускникам радянських військових академій.

Мотивів такої публікації в «Правді» було багато. Передусім йшлося про те, щоб перекласти провину за принизливі воєнні поразки на початку війни зі Сталіна та партії на військове командування, а також висловити відверте невдоволення результатами дій командування, надто – після розгромних поразок 1941–1942 років. Утім, у тривалій перспективі «Фронт» кардинальним чином вплинув на всю радянську політичну систему. Зумисне чи ні, але в п'єсі було переконливо викладено основну дилему, яка постала перед Радянським Союзом, – непросте співіснування в осерді його соціальної та політичної легітимності міфів, що суперечили один одному.

Хоча «Фронт» був скерований проти командирів Червоної армії, які зробили кар'єру за часів громадянської війни, але основний удар критики був націлений не на окремих командувачів. П'єса безжально атакувала засадничі принципи довоєнного революційного міфу, основним компонентом якого була громадянська війна, і то до такої міри, що життєздатність міфу після цього вже викликала сумніви. Громадянську війну було практично відкинуто як романтично наївну, недоречну та застарілу модель радянського державного ладу. Персонаж Іван Горлов, фронтовик зі старої гвардії, був використаний, аби делегітимізувати деякі виплекані цінності революційної доби, скажімо, спонтанність, інтуїцію та відвагу, як такі, що вже не відповідали завданням сучасної війни. В такому самому ключі на прикладі персонажів з оточення Горлова було висміяно інший міцно вкорінений принцип – класового походження. «От візьміть мене, – вигукує один із них. – На заводі я хоч і не дуже довго працював, три роки і два тижні. Але просто сам не розумію, як це мені нутра пролетарського на все життя вистачає»⁴. Коли їм закидають брак військового професіоналізму, вони миттєво апелюють до міфу вищості пролетаріату. Тож коли начальник штабу фронту критикує начальника розвідувального відділу, той передусім перевіряє його класове походження. «Слухай, ти не пам'ятаєш, за анкетною, Благонравов з якої родини? – телефонує до партбюро начальник розвідки. – Походження? Ага. Син дяка... Ясно»⁵.

Не менш цікавими були й критерії розмежування поколінь. Групи у «Фронті» не конче розділені хронологічно. Йдеться радше про різний індивідуальний досвід і життєві уроки, які роз'єднали або згуртували людей. П'єса завершується тим, що заслужений командир кавалерійської групи обіймає Володимира Огнева, молодого кадрового офіцера, щойно призначеного командувачем фронту. При цьому він цитує зак-

⁴ Корнейчук О. *Фронт*. Москва: Гос. изд-во худож. лит-ры, 1942. С. 50–51.

⁵ Там само. С. 50.

Іл. 1.2. Пам'ятник Іванові Бевзу, який постраждав від чисток під час «Великого терору» кінця 1930-х, на головній вулиці Вінниці. Бевз зголосився очолити антифашистське підпілля в місті напередодні окупації, згодом був страчений німцями і посмертно удостоєний звання Героя Радянського Союзу.

Що могло змусити обком піти на такий ризикований крок? Крім того, що дозволило йому вести політику, яка йшла врозріз із центральною лінією партії? В пошуках відповідей сигналів згори довго шукати не доведеться: справді, ще влітку 1942 року чимало популярних п'єс радянських письменників уже містили натяки на можливе спокутування неідеального політичного минулого. В центрі оповідань Толстого

Арк. 8). Таке твердження видається необґрунтованим, зважаючи на складний процес посмертного поновлення Бевза в партії у квітні 1964 року.

Особисті та етнічні зв'язки

Вивчення вінницької верхівки виявляє два основні шляхи соціалізації – за допомогою воєнного досвіду та етнічної належності⁴⁶. Ці два шляхи поєдналися, внаслідок чого виникли дві чітко розмежовані групи⁴⁷. Першою і найбільшою групою були етнічні українці, які воювали на фронті під час війни. Приблизно половина українських ветеранів вступила в партію після початку Великого терору, але до еліти ввійшла ще до війни (таблиця 1.1)⁴⁸. Другу групу становлять етнічні росіяни, з яких у бойових діях на фронті брала участь тільки половина. Ці посадовці були не новачками в партії, але в регіон прибули нещодавно. Дві третини вступили в партію перед завершенням терору, і майже всі вони прибули на Вінниччину після звільнення області в березні 1944 року (таблиця 1.2)⁴⁹.

⁴⁶ Неухильна українізація керівних кадрів у розпал офіційного закручування гайок за щонайменші прояви прихильності до українського сепаратизму привернула увагу дослідників повоєнної ситуації в Україні. Вони пояснюють це інерцією, зумовленою поверненням критичної маси етнічних українців з фронту. Армстронг і Білінський погоджуються в тому, що війна відіграла величезну роль у встановленні цієї лінії: або завдяки масовому припливу демобілізованих комуністів, або призначенню партизанських командирів, обізнаність яких у місцевих обставинах видавалася корисною для повоєнних завдань (Armstrong J. A. *The Soviet Bureaucratic Elite: A Case Study of the Ukrainian Apparatus*. New York: Praeger, 1959. P. 16–17; Bilinsky Y. *The Second Soviet Republic: The Ukraine after World War II*. New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1964. P. 233). Утім, ці переконливі припущення не враховують обов'язкового відтінку етнічності, який впливав на місцеву політичну сцену.

⁴⁷ Дослідження проведено на основі аналізу 138 довідок про всіх секретарів обкому і райкомів, наданих після виборів у жовтні 1948 року (ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 46. Спр. 3786. Арк. 25–162).

⁴⁸ Сімдесят два з дев'яноста шести етнічних українців воювали, сорок два вступили в партію після 1935 року, а п'ятдесят чотири до війни обіймали посади на рівні, не нижчому за начальника відділу райкому/райвиконкому.

⁴⁹ Із тридцяти восьми етнічних росіян воювали тільки двадцять, вступили в партію до 1935 року двадцять п'ять, і тільки троє обіймали керівні посади на Вінниччині до війни.

Таблиця 1.1

Перебування на військовій службі місцевої верхівки під час війни за національністю

	<i>Українці</i>	<i>Росіяни</i>	<i>Інші</i>	<i>Разом</i>
Участь у бойових діях на фронті	72	20	2	94
	75,0 %	52,6 %	50,0 %	
У радянському тилу	24	18	2	44
	25,0 %	47,4 %	50,0 %	
Разом	96	38	4	138
	69,9 %	27,5 %	2,9 %	100,0 %

Таблиця 1.2

Вінницька верхівка за роком вступу в партію і національністю*

	<i>Українці</i>	<i>Росіяни</i>	<i>Інші</i>	<i>Разом</i>
1929–1935	13	1	3	17
	13,5 %	2,6 %	75,0 %	
1936–1940	41	2	0	43
	42,7 %	5,3 %	0 %	
1941–1945	27	23	0	50
	28,1 %	60,5 %	0 %	
1946–1948	15	12	1	28
	15,6 %	31,6 %	25,0 %	
Разом	96	38	4	138
	96,6 %	27,5 %	2,9 %	100,0 %

* До партійної номенклатури регіону входили всі секретарі райкомів, голови відділів райкомів, голови райвиконкомів і планових комітетів, секретарі комсомолу, редактори газет, прокурори та директори машинно-тракторних станцій (МТС) і радгоспів.

Але поки що нам не прислали нікого, щоб їх замінити. В нас є тваринник, Цибуля, і старший агроном МТС, Богебський, обидва працювали на цих посадах і за німців. Мабуть, ми винні в тому, що вони досі працюють, але ми ставили це питання перед регіональним департаментом сільського господарства. Але вони не прислали нам людей, самі обіцянки» (Спр. 4422. Арк. 8).

Таблиця 2.3

Збіг рішень обкому і райкомів щодо чистки

	<i>Підтримано</i>	<i>Скасовано</i>	<i>Разом</i>
Виключення	2197	70	2267
	96,9 %	3,1 %	80,2 %
Відновлення	391	168	559
	69,9 %	30,1 %	19,8 %
Разом	2588	238	2826
	91,6 %	8,4 %	100,0 %

Поки чистка набирала обертів і контроль партійних органів посилювався, розпорошені ознаки безпорадності ставали помітними в районних організаціях. Страх розплати за працевлаштування тих, хто залишався на окупованій території і кого згодом могли викрити як колаборанта або пасивного спостерігача, брав гору. У Вендичанському радгоспі секретар первинної партійної організації лементував: «Кілька комуністів, у тому числі партійних активістів, побоюються давати рекомендації до вступу в партію. Це через те, що ми погано вивчаємо людей і погано залучаємо непартійних активістів до участі у виробничій та політичній праці. Є хибне враження, що партія не заохочує вступ тих, хто залишався на окупованій території» (Спр. 4212. Арк. 23).

Схожа думка лунала в сільському райкомі Вінниччини: «Ходить хибне враження щодо прийому в партію товаришів, які залишалися на окупованій території. В нас є видатні бригадири і колгоспники, які давно вже подали заяви на вступ до партії, але їхні заяви все ще не були розглянуті тільки тому, що раніше вони перебували на окупованій території» (Спр. 4214. Арк. 23).

У березні 1947 року застій у прийомі нових членів став настільки дошкульним, що на проблему звернув увагу сам Центральний комітет. Інструктор комітету чітко вказав, що єдиним бажанням партії була правдива оцінка поведінки під час війни неухильно на індивідуальних

У своєму звіті Центральному комітету в Москві ЦК КП(б)У ще більш категоричний. Він заперечував будь-який антисемітизм, підкреслював присутність євреїв у партії та органах державної влади і виправдовував звільнення окремих осіб особистими причинами. Але у звіті Москві було визнано щонайменше один випадок невинуватого звільнення службовця-єврея, який два місяці після цього не міг знайти роботу. Більш прицільно звіт у Москву засуджував «недостатню завзятість відділів кадрів обкому, міськкомів і райкомів у працевлаштуванні комуністів-євреїв, які повернулися з Червоної армії»⁹⁸.

Проте в підсумку повоєнна хвиля антисемітизму, здавалося, не справила особливого впливу на рішення щодо партійного статусу євреїв-комуністів. Рішення бюро обкому не виявляють якоїсь особливої упередженості. Справді, після призначення Стахурського рівень виключень євреїв-комуністів з партії зріс з 66 до 75 %. Це зростання, утім, не перевищувало загальної тенденції періоду після призначення Стахурського. Загальний рівень виключень у цей час зріс на 11,8 %: з 72,9 до 84,7 %, тимчасом як рівень виключень комуністів-українців, які залишалися на окупованій території, зріс на 14,7 %: з 71,6 до 86,3 % (таблиця 2.5)⁹⁹.

Таблиця 2.5

Рішення щодо партійного статусу за етнічною належністю, 1944–1947

<i>Національність</i>	<i>Виключені</i>	<i>Поновлені</i>	<i>Разом</i>
Українці	2025	449	2474
			88,7 %
Росіяни	62	44	106
			3,8 %
Євреї	80	32	112
			4,0 %
Інші	76	20	96
			3,4 %
Разом, %	2243	545	2788
	80,5 %	19,5 %	100,0 %

* Немає даних щодо національності 40 осіб.

⁹⁸ Там само. Спр. 3731. Арк. 41–53 (тут – арк. 47). Мабуть, анонімні листи зі скаргами було адресовано партійним лідерам у Москві, тож справа виходила за межі республіки (там само. Арк. 44).

⁹⁹ Див. табл. 2.1 нижче.

Розділ 3

Відтяти зло

*Отже, й іскру необхідно загасити одразу після її появи, і закваску віддалити від тіста, і відтяти гнилий член від тіла, і вигнати паршиву тварину з отари овець, щоб не згорів увесь дім, не прокисло тісто, не зогнило тіло, і не загинула отара. Арій в Александрії [єретик] був однією іскрою; але оскільки його одразу ж не загасили, то полум'я від нього охопило увесь всесвіт. Святий Єронім, *Commentariorum in Epistolam ad Galatas libri tres*¹*

Справа українського націоналізму у Вінницькій області не реалізувалася. Втім, для сучасників фактична ліквідація націоналістичної присутності в регіоні не була доконаним фактом. На той час кілька чинників, здавалося, грали на руку антирадянському руху. І вони були достатньо потужними, щоб змусити радянську владу поставити цей регіон в один ряд із західними областями, де розгорталася повномасштабна громадянська війна.

Побічним наслідком анексії західних областей восени 1939 року було поширення націоналістичної активності в регіоні. Як область на західному кордоні радянської України до 1939 року, Вінниччина, як припускали, була важливою ланкою націоналістичної активності. Й саме так і сталося. Прибуття активістів націоналістичного руху в регіон із Західної України ще напередодні війни, в 1939–1940 роках, підготувало ґрунт для спалаху підпільної діяльності, яка потім розвинулася після приходу німецьких військ². А з наближенням відступу німців націоналіс-

¹ St. Jerome, *Commentariorum in Epistolam ad Galatas libri tres* // J.-P. Migne, ed. *Patrologia latina*. Vol. 26. Turnhout, Belgium, n.d. Col. 430.

² Центральний архив внутрішніх військ Міністерства внутрішніх дел Российской Федерации (ЦА ВВ МВД РФ) (Архив ВВ МВД СССР по Украинской и Молдавской ССР). Ф. 488. Оп. 1. Д. 51. Л. 1. За свідченням місцевого мемуариста-націоналіста, гасла на кшталт «Геть москалів і московську мову з України

регіоні України, становила 13,7 % від загального числа позасудових розстрілів до та під час визволення Франції і 233 % таких розстрілів у Бельгії¹⁶⁷.

Нарешті, до насильства вдавалися насамперед з політичних, а не воєнних мотивів. Радянська влада широко використовувала винищувальні батальйони, хоча до 1939 року заявляла про незначну військову цінність цих допоміжних військ на радянських територіях. Цінність цих батальйонів, як зазначав заступник начальника українського НКВС, полягала в радикалізації місцевих і поширенні насильства серед усього населення, що було ключовим фактором у радянському чорно-білому світогляді¹⁶⁸.

Тому, попри їхню професійну непридатність, ці батальйони розвелися по всій Вінниччині. Тисячі місцевих були завербовані й одразу ж кинуті в криваві сутички з націоналістичними силами. В 1944 році на Вінниччині діяло приблизно 46 таких батальйонів, які налічували 3436 осіб, з яких тільки 852 були членами партії і комсомольцями. Батальйони підтримувалися також 1145 невеликими допоміжними групами із 9612 людей, які ізолювали окремих ворожих вояків і доставляли їх до НКВС. За дев'ять місяців батальйони Вінниччини схопили 21 німецького парашутиста, 121 партизана-націоналіста, 239 колаборантів, 1550 дезертирів з Червоної армії та десятки військовополонених-утікачів¹⁶⁹.

Концентрація ветеранів-червоноармійців і партизанів у командуванні батальйонів гарантувала ескалацію боротьби. Ідея кровної ворожнечі між радянськими партизанами та повстанцями-націоналістами, якою було позначено недавнє воєнне минуле, тепер переносилася на повоєнні лаштунки. На сторінках головної газети республіки Василь Бегма, перший секретар Рівненського обкому й колишній партизанський лідер, вказував на звичай УПА завдавати удару в спину, цитуючи

¹⁶⁷ Уважний аналіз позасудових страт у Франції, зроблений Марселем Бодо, дає цифру в 6029 осіб, які були страчені до остаточного звільнення в листопаді 1944 року. Ще 1259 позасудових страт відбулися після того, коли набула повної юридичної сили легальна чистка (цит. за: Rousso H. *L'épuration en France: une histoire inachevée // Vingtième Siècle: Revue d'histoire* 33 [March 1992]. P. 82–83). Раніші і вищі оцінки див. у: Novick P. *The Resistance versus Vichy: The Purge of Collaborators in Liberated France*. New York: Columbia University Press, 1968. – P. 60–78, 202–208. У Бельгії, за свідченнями німців, між серпнем 1942 і червнем 1944 року було страчено 353 особи, які працювали на німців, служили в поліції чи входили до фашистських організацій. Партизани стверджували, що після війни стратили близько 1100 колаборантів (Verhoeven E. *België bezet, 1940–1945*. Brussels: BRTN, 1993. P. 416–422).

¹⁶⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 664. Арк. 201–203.

¹⁶⁹ Там само. Оп. 23. Спр. 953. Арк. 201–203.

Іл. 3.4. «Французька Феміда». Радянська карикатура на поблажливе ставлення французького уряду до колаборантів.

Як зазначали радянські коментатори, поповнення державного і військового керівництва колишніми «вішистами» у Франції дорівнювало свідомому розмиванню меж між жертвами й агресорами (іл. 3.4)¹⁹⁰. І жодні повоєнні здобутки не могли змити пляму колаборації. Радянська влада вершила помсту щодо звинувачених у колаборації з окупантами аж до нижніх щаблів соціальної драбини. Навіть у випадку серйозного дефіциту кадрів професійні й бюрократичні навички не важили нічого.

Should They Be Tried? // Richard Golsan, ed. *Memory, the Holocaust, and French Justice: The Bousquet and Touvier Affairs*. Hanover, N.H.: University Press of New England, 1996. P. 179–198; Paxton R. O. *Vichy France: Old Guard and New Order, 1940–1944*. New York: Knopf, 1972. P. 330–357; and Williams Ph. M. *Crisis and Compromise: Politics in the Fourth Republic*. London: Longmans, Green, 1958.

¹⁹⁰ *New Times* (Moscow) 49 (3 December 1952). P. 19–20; *Известия*. 1952. 7 дек. Очорнення повоєнної Франції довершували інвективи в примусовому наборі десятків тисяч німецьких військовополонених в Іноземний Легіон, що начебто було свідомим державним актом. Це узгоджувалося з бучимто звільненням із в'язниць сотень «головорізів-есесівців» у ФРН та призовом їх у нову німецьку армію (*Известия*. 1949. 22 янв., 28 янв.; *Правда*. 1952. 27 дек.).